

Şahyryň epiki poeziýadaky ussatlygy

Category: Edebiýaty
öwreniş, Ertekiler, Kitapcy, Poemalar, Sözler, Taryhy
şahslar, Türkmen dili
написано kitapcy | 23 января, 2025
Şahyryň epiki poeziýadaky ussatlygy ŞAHYRYŇ EPIKI POEZIÝADAKY
USSATLYGY

Edebi döredijilikde uly söz ussatlarynyň ideýa-çeperçilik özboluşlylygy aýry-aýry eserleriň däl, eýsem belli-belli žanrlaryň mysalynda ýüze çykýar. Şoňa görä-de, L.Frizmanyň sözleri bilen aýtsaň, Biz ýöne ýere Şekspiriň tragediýasy, Puşkiniň poemasy, Balzagyň romany, Çehowyň nowellasy diýemizok». Sebäbi geçmişde aýry-aýry edebi žanrlar tutuş bir döwrüň edebiýatynyň ugurlaryny, stillerini kesgitleýdi. Ikinjiden bolsa, edebi žanrlaryň belende galmagy ýa-da pese gaçmagy döwrüň sosial-çeperçilik durmuşy bilen berk bagly bolupdyr. Şol sebäpden şahyry ýaşan döwri, edebi sredasy boýunça tanap, oňa dogry düşüniş, hakyky baha bermek bolýar diýlip ýöne ýere aýdylanok. Galyberse-de, şahyryň söýgüli žanryna nähili täzeçillik tapyndylaryny girizendigini gowy seljermek üçin şol žanryň ozaldan bar bolan ideýa-çeperçilik däpleriniň hasaba alynmagy esasy şertleriň biri. Eger şu ýerde uly klassygymyz Nurmuhammet Andalybyň poemaçylyk ussatlygy barada gürrüň etmäge synanyşjak bolsak, oňda sözi ozaly bilen ýokarky ýagdaýlardan başlamaly bolýar.

Görnükli gündogarşynas Ýe.E.Bertels «Takmynan XVI asyrdan başlap, türkmen halkynyň birhili üzňelikde ýaşandygy, onuň edebiýatynyň-da Orta Aziýanyň hem Eýranyň edebiýatyna häsiýetli bolan u m u m ystilden kem-kemden daşlaşmagyna sebäp bolupdyr» diýip ýazypdy. Bu döwürden başlap türkmenleriň birhili üzňelikde ýaşandygy hakykat. Ýöne «umumy stilden» daşlaşyp başlan edebiýatymyz nähilibolupdyr? Nebsiňi agyrdýan ýeri, türkmen edebiýaty öwreniş ylmy heniz şu soraga jogap

gözlänok. Dogrusyny aýtsak, biz XVI-XVII asyrlarda häzirki türkmen topragynda şahyr ýaşandyr hem öýtmedik. Şahyr tapsak XVIII asyra getirip dykdyk. Eger «Türkmen edebiýatynyň taryhynyň» 1-nji tomuna nazar salsaňyz, bu döwürlerde respublikamyzyň çäklerinde ýaşan ýekeje-de şahyry tapyp bilersiňiz. Emma hiç hili bazasy, däpleri bolmasa XVIII asyr türkmen edebiýaty ýaly edebiýat öz-özünden döremeli däldi. Aslynda welin türkmen halky bu asyrdan ozal hem şahyrsyz ýaşamandyr. Onuň mundan öň hem özboluşly şahyrlary bolupdyr. Ýe.E.Bertelsiň diýýän umumy stilinden ara açmak, başgaça aýtsak, edebi pikiriň ruhuny täzelemäge çalyşmak prosesi hut şolaryň döredijiliginde başlanypdyr. Eýsem şol prosesiň nähili aýratynlyklary bolupdyr? Öňde belleýşimiz ýaly, muňa jogap bermek üçin ilki XVI asyrdan ozalky edebi durmuşa gysgaça ser salmagymyz gerek.

Mälim bolşy ýaly, mongollaryň wagşyçylykly çozuşyndan ýüz ýyl töweregi soň, häzirki zaman gündogarşynaslarynyň atlandyryşy boýunça «Orta Aziýa türki dilli edebiýat» uly ösüş ýoluna düşüpdür. Bu edebiýat Nowaýynyň zamanynda özüniň ösüşiniň ýokary belentligine ýetipdir. Ýöne ol, esasan, arap-pars poeziýasynyň poetikasyna esaslanypdyr. Onuň lirikasy arap-pars poeziýasynyň önümi bolan gazal, müsemmet ýaly žanrlar boýunça döredilipdir. Gazal bu edebiýatyň baş žanry bolupdyr. Oňa ozal arap-pars poeziýasynda däpleşen obrazly çeper aňladyş serişdeleri biçak köp aralaşypdyr. Orta Aziýa türki dilli edebiýatynda türki halklaryň öz diliniň kanunlary esasynda emele gelen sillabiki şygry sistemasy düýbünden ulanyşdan galypdyr. Onda ilki arap poeziýasynda ýüze çykan aruz agalyk edipdir. Bu edebiýatyň epikasy hem arap-pars edebiýatyndan geçen mesnewi formasynda, aruz ölçeginde döredilipdir. Onda, esasan, ozal Kuranda, arap-pars poeziýasynda işlenen sýužetler täzeden galam astyna alnypdyr. Şeýdip, harby-gahrymançylykly, sufistik-didaktiki poemalaryň giden topary döredilipdir.

Dogry, bu edebiýatyň tejribesi hem däpleri XVI-XVII asyr, hatda XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynda hem öz ösüşini dowam edipdir. Emma XVI asyrdan başlap, türkmen edebiýatynyň tebigatynda täzeleniş alamatlary ýüze çykyypdyr. Bu döwrüň

türkmen şahyrlary arap-pars poeziýasyndan geçen žanrlardan, formalardan, aruz şygyr sistemasyndan daşlaşmaga başlapdyr. Olar gadymy oguz-türkmen poeziýasynyň öz çeperçilik gazanany bolan goşuk žanryny hem onuň özboluşly formasyny täzedan ýazuwly edebiýata alyp gelipdir. Goşuk bilen bir hatarda türkmen diliniň tebigaty bilen bagly, onuň kanunlary esasynda dörän sillabiki-bogun şygyr sistemasy hem ýazuwly edebiýata täzedan dolanyp gelipdir. Edil şonuň ýaly-da, bu döwrüň şahyrlary öň arap-pars edebiýatynda işlenen hem däpleşen sýužetlere höwesek bolman, öz halkynyň taryhy, durmuşy bilen bagly sýužetlere, wakalara ýüzlenipdir. Mysal üçin, öňde gürrüňi edilen Dana Ata Abylhany özüniň «Oguznama» poemasynda türkmen edebiýatynyň öňden dowam edip gelen oguznamaçylyk däbine ýüzlenip, oguzlaryň uzak geçmişinden söz açýan özboluşly çeper-taryhy poemany miras galdyrypdyr. XVII asyryda ýaşan baş gu bir şahyr Akmuhammet bolsa, gönüden-göni türkmen galky bilen bagly bolan beýik şahyr Imadeddin Nesiminiň pajygaly ykbalyny beýan edýän poema ýazyypdyr. Dana Ata hem, Akmuhammet şahyr hem öz poemalaryny goşuk formasyna döredipdir. XVII asyryň başga bir özboluşly şahyry Şakandy hem goşuk formasyna arkalanypdyr. Onuň bize ýetip gelen şygyrlarynda arap elipbiýi tankyt astyna alynýar. Onuň türkmen diliniň ähli inçeliklerini berip bilmeýändigini ýazgarylýar. Gadymy oguz-türkmen elipbiýiniň artykmaçlyklary joşgunly wasp edilýär.

XVI-XVII asyr şahyrlarymyz «gadymy türkmen halk romany» (I.Kunoş) bolan dessan žanryny ýazuwly edebiýata girizmegini başyňy başladylar. Bir söz bilen aýtsak, XVI asyrdan başlap türkmen edebiýaty žanr-forma, ideýa-tematika, çeper beýanediş prinsipleri boýunça özünden öňki asyrlardaky edebiýatdan düýpli tapawutlanyp, has dogrusy, şonuň ýaly alamatlary bilen millileşmek prosesine düşüpdir. Görşümüz ýaly, XVIII asyr edebiýatymyz birdenkä döremändir. Edebiýatymyzyň bu altyn asyry özüniň milli aýratynlyklarynyň gözbaşyny hut biziň gürrüňini edýän döwrümüzden alyp gaýdýar.

XVI-VII asyr türkmen edebiýatynyň durmuşynda ýüze çykan täzeçillik alamatlary Andalybyň döredijiliginde has-da aýdyň

görünýär. Andalyp «Leýli-Mejnun», «Ýusup-Züleýha», Babaröwşen», «Zeýnel-arap» dessanlarynda öňden däpleşen sýužetleri galam astyna alan bolsa-da, şol sýužetleri milli formada, dessan žanrynda işläpdir. Başgaça aýtsak, halkyň öz dilinde gürläpdir. Şahyryň bize belli bolan poemalarynda – «Oguznama», «Rysalaýy-Nesimi», «Sagdy-Wakgas», «Kyssaýy-Ferunda» hem edebiýaty halk köpçüligine düşnükli hem ýakyn etmek hyjuwy açyk duýulýar. Täsin ýeri, şahyryň poemalary bilen öňde gürrüňi edilen şahyrlarymyzyň döredijiliginiň arasynda ruhy-çeperçilik bitewilik, baglanyşyk bar. Aýdaly, şahyr «Oguznama» poemasynda edil Dana Ata ýaly öz atalarynyň gahrymançylykly geçmişine ýüzlenýän bolsa, hut şol poemada Şakandynyň şygrylaryndaky pikirleri ösdürýär. Gadymy oguz-türkmen elipbiýi hakynda gymmatly maglumatlary berýär. Andalyp «Rysalaýy-Nesimisinde» bolsa, Akmuhammet şahyr tarapyndan işlenen sýužeti çeperçilik eleginden geçirip, Nesimä özboluşly ýadygärlik dikipdir. Şahyr bu poemasynda türkmen dessançylygynyň däplerini hem ezberlik bilen ulanmagy başarypdyr. Eger türkmen dessanlarynda gahrymanlaryň gepleşikleri, içgepletmeleri köplenç şygyr formasynda beýan edilen bolsa, Andalyp poemasynda munuň üçin Nesiminiň öz şygrylaryny ussatlyk bilen peýdalanmagy başarypdyr. Şahyr galan iki poemasynda türkmen durmuşyndan alnan temalara ýüzlenmedik bolsa-da, ol bu ýerde-de täzelik tapypdyr. Şahyr bu poemalaryny çeper formanyň hem şahyrana beýan edişiň milli däpleri boýunça goşuk formasynda, sillabiki şygyr sistemasynda döredipdir. Bu bolsa şahyryň poemalarynyň diliniň, sözlem gurluşynyň, çeperçilik serişdeleriniň ýeňil, düşnükli, halky häsiýetde bolmagyny kepillendiripdir. Bellemeli tarapy, şahyryň dört poemasy hem öz örküni taryhy esaslara urýar. Şahyryň baş gahrymanlarynyň aňyrsynda taryhy şahslar bar. Şoňa görä-de, onuň poemalaryny taryh bilen baglap yzarlasaň, şahyryň taryhy gahrymanyny näderejede edebi gahrymana öwürüp bilendigine gowy göz ýetirip bolýar.

Andalybyň «Oguznama» poemasyň taryhylygy hem onuň žanr-stil aýratynlyklary dogrusynda biz öň «Andalyp hem oguznamaçylyk däbi» diýen kitabymyzda ýörite gürrüň edipdik, Şoňa görä-de,

bu ýerde olary täzeden gaýtalap oturman, ozal duýup bilmedik ýagdaýlarymyzy bellemek bilen kanagatlanmakçy bolýarys. Biziň aňlaýşymyza görä, «Oguznama» poemasy şahyryň gadymy oguz eposy «Gorkut Atanyň kitaby» bilen ýakyndan tanyş bolandygyny görkezýär. Şeýle diýmäge bu poemanyň türkmen klassyk edebiýatynda döredilen poemalaryň, şol sanda şahyryň öz poemalarynyň ýazylyşyna meňzeş bolmadyk aýratynlyklary mümkinçilik berýär. Gadymy eposymyzyň her boýynda oguz ýigitleriniň edermenlikleri beýan edilip, boýyň ahyrynda bolsa Gorkut Atanyň özi orta çykarylýar. Ol «boý boýlaýar, söý söýleýär, oguznama aýdýar», diňe şondan soň boý tamam bolýar. Edil eposdaky ýaly Andalybyň «Oguznamasynda» hem epiki wakalaryň beýanyndan soň, her «destanyň» ahyrynda şahyryň özi peýda bolýar. Ol hem edil Gorkut Ata ýaly «söz söýläp», pozmanyň destanlaryny tamamlaýar. Şahyryň «Gorkut Atanyň kitaby» gowy bilendigine onuň beýleki poemalarynyň soňlamalary-da güwä geçýär. Şahyr poemalaryny dünýäniň ötegçiligi, biwepalygy, ömrüň gysgalygy, ajalyň men-men diýen ärleri-de aýap goýmandygy baradaky pikirler bilen jemleýär. Onuň poemalarynyň bu aýratynlygy hem adymy eposymyzyň däplerine direýär. Eposyň ähli boýlary Gorkut Atanyň «Hany, ol öwdügim beg-erenler? Dünýä meniň diýenler? Ajal aldy ýer gizledi, pany dünýä kime galdy? Gelimli, gidimli dünýä! Soň uýy ölümlü dünýä!» diýen sözleri bilen tamam bolýar. Andalyp hem öz poemalaryny halkyň söýgüli eposyndaky çeperçilik tärlere eýerip, onuň ruhuna, çeper kabul ediş küýseğine ýakyn durupdyr.

Edebiýat taryhçylaryna häzirlikçe özüniň ajaýyp eserleri, pajygaly ölümi bilen ady dünýä dolan Seýit Nesiminiň ykbaly hakynda geçmiş Gündogar edebiýatynda ýörite ýazylan çeper eserleriň ikisi belli. Şol eserleriň bir döwürde diýen ýaly ýaşan türkmen şahyrlary tarapyndan döredilmegi bolsa täsin hem guwançly ýagdaý. Andalybyň Nesimi hakyndaky poemasynda obraz döretmekde, olaryň ykbalyny yzarlamak-da beýleki poemalaryndan tapawutly ýerleri köp. Şahyr munda obrazlary simwollaşdyrmaga, folklor fantastikasyna mahsus bolan tärleri, ýörelgeleri peýdalanmaga çalşypdyr. Başgaça aýtsak, şahyr ençeme ýerde

taryhy wakalary ýokarky ýaly edebi detallara dolap beýan edipdir. Poemanyň başynda hudaýyň ýeke-täkligini inkär eden, hemme zatda hudaýyň şekli bar, hatda adamyň özi hudaý eken konsepsiýasy bilen öz döwrüniň din hadymalarynyň süňňüni sarsdyran Mansur Hallajyň (858-922) taryhy ykbaly hakynda gürrüň berilýär. Onuň «Enel-hak», ýagny, «Men – hudaý» diýen ideýany öňe sürendigi üçin din hadymalarynyň pitwa bermegi bilen ilki erbet gynalmagy, soň oda ýakylmagy ýaly wakalaryň çeper beýany hakykata bap gelýär. Emma poemadaky Mansuryň aýal dogany Enel eýýäm simwoliki obraz. Ol Mansuryň «Enel-hak» ideýasynyň obrazyň üsti bilen ýüze çykarylmagy. Poemada Mansuryň derýa düşüp, «enel-hak» diýip ses edip barýan bir owuç külünden Nesimi dünýä inýär, ýagny, şol küli Bagdat patyşasynyň gyzy ýuwudyp hamyla bolýar. Biziň pikirimizçe, şahyr bu fantastiki epizody ýöne ýere esere girizmändir. Ol şol epizodyň üsti bilen Nesimi Mansuryň ideýasyny dowam etdiriji, onuň şägirdi diýen pikiri bermek isläpdir. Ýogsam şahyr Mansuryň hem, Nesiminiň hem ömür ýoluna juda belet bolupdyr.

Andalyp çeper fantaziýa näçe agram salsa-da, aýagyny hakykata diräpdir. Ol Nesiminiň ömür ýolunyň esasy ýerlerini –Bagdatda balykçynyň maşgalasynda dünýä inmegi, şahyryň ömrüniň köp böleginiň sergezdançylykda geçmegi, onuň şygrylarynyň ýaýraýyş ýollary hem şahyryň Halap şäherinde dinden çykan hökmünde gynalyp, derisi soýlup öldürilmegi – taryhy taýdan dogry beýan edipdir. Poemada Nesimini şeýle aýylganç jeza bilen öldürmäge onuň çagalykda bir öýde önüp-ösen dosty, Halabyň hökümdary bolan Emir, şahyryň atlandyryşy ýaly Emir kel buýruk berýär. Bu ýerde şahyryň Nesimi öz dostunyň buýrugy bilen öldürilipdir diýen pikiri hem hakyhatdan daş däl. Sebäbi çeşmeler Nesiminiň Halabyň häkimi Ýaşbuka bilen diýseň ýegre dost bolandygyny habar berýär.

Poemada şahyryň döredijilik ezberligine güwä geçýän bir epizod bar. Nesiminiň okaýan mekdebiniň mollasy öz talyplarynyň arasynda bir «weliniň» bardygyny aňyp, onuň kimligini bilmek üçin talyplaryň hersiniň eline bir jüýje berip, ony hudaýyň görmeýän ýerinde öldürüp gelmegi buýurýar. Talyplaryň hersi

bir buky ýer tapyp, jüýjäni öldürip molla getirip berýär. Emma Nesimi «Men hudaýyň nazary düşmedik ýeri tapmadym» diýip, jüýjäni diri alyp gelyär. Şahyr şu epizodyň üsti bilen Nesiminiň hemme zatda hudaýyň şekli bar, hudaý ähli barlyga siňipdir diýen panteistik ideýasyny ussatlyk bilen beýan etmegi başarypdyr. Mundan başga-da, eserde Nesiminiň ejesiniň sandyga salnyp, derýa oklanmagy, şol sandygy bir balykçynyň tutup almagy, Nesiminiň gudrat bilen dünýä inmegi (ol enesiniň agzyndan çykýar), Halabyň patyşasy ölenden soň, ilatyňguş uçurmagy, şol guşuň hem Emiriň başyna gonmagy bilen onuň hökümdar saýlanmagy ýaly wakalar teswirlenýär. Şu hili epizodlar bolsa türkmen folklorynda gadyndan bäri ýörgünli bolupdyr. Bu ýagdaýlar şahyryň Nesimi hakykdaky taryhy poemasy ýazanda hem milli folklor däplerine daýanandygyna, öz halkynyň ruhy-çeperçilik mirasyndan ýerini bilip, susup almagy başarandygyna şaýatlyk edýär.

Şahyr Nesimi hakdaky bu poemasynda çeper beýan edişiň romantiki hem realistik prinsiplerini diýseň ezberlik bilen utgaşdyrmagyň hötdesinden gelipdir. Aýratyn hem molla-müftülere gezek gelende şahyryň pikirleri gazaplaşýar. Ol bu din hadymalarynyň hereketlerini beýan edende realizme ýüz tutýar. Şahyr Mansuryň hem Nesiminiň ölümüne sebäp bolan zat molla-müftüleriniň nadanlygy, bisowatlygy diýip yglan edýär. Olaryň nadanlygyny, açgözlüginäni anyk detallar bilen teswirleýär. Aýdaly, özünden ökdeligi. «Maňa Kurany ýat tutdurma, manysyny düşündir» diýýänligi, ýok soraglary berýänligi üçin Nesimini aýagaladygyna ýenjip oturan mollasynyň obrazy. Ýa bolmasa Emir şa Nesimini nähak öldürendigine göz ýetirip, ýurduň ähli mollasyny, müftüsini çagyryp, olaryň barysyny gyrmagy ýüregine düwýär. Şonuň üçin «Ähli molla-müfti meniň saraýyma ýygnansyn. Olara serpaý etjek» diýip jar çekdirýär. «Serpaý» sözünü eşidip, olaryň edip oturan işini, berýän dersini taşlap köşge sary eňişlerini şahyr diýseň janly häsiýetde beýan edipdir. Andalyp poemada din hadymalarynyň üstünden ajy gülýär, olary kinaýa alýar. Şahyr şeýle bir detal ulanypdyr. Hamana Emir şa ähli molla-müftini gylyçdan geçirenden soň, bir alasamsyk hem agsak molla ölmän galanmyş.

Öýüniň uzakdalygy hem agsaklygy sebäpli şanyň çakylygyndan galdym, hemme zady beýleki mollalar alandyр diýip hüňürdäp барýан bu molla Emiriň beýlekileri o dünýä iberendigini eşidip, ýeriň pesi bilen yzyna gaçýар. Köp wagт namazyny, täretini unudyp gizlin ýаşаýар. Şаhyr kinaýа bilen soňky molla-müftüler şol alasamsyk hem agsak mollanyň nebereleri болmaly diýip okyjysyny ynandyrmaga çалыşýар.

Андалыбыň galan iki poemасыnyň гүrrüňine geçmezden öňүнçä şeýle bir ýагдаýы bellemegimiz gerek. Biziň edebiýatçylarymyzyň arasyнда nädogry bir ýörelge бар. Ol hem geçmişде ýаşан şahyrlaryмыз haýsydyр bir gadymy mifleriň ýа-da diniň «keramatly» hasaplan şahslarynyň durmuşыndan alnan rowaýatlaryň esasyнда eser ýazan bolsa, olary yzagalaklykда, diniň kerebine çоlaşmakда аýyplaýанлыгымыз. Hatда şeýle eserleri zyýанly hasapлаýан wаgtlaryмыз hem seýrek дәл. Gynandyрýан ýeri, bu düşүнje henizem dowam edip gidip отыр. Biziň pikirimizçe, şol pisint eserlere ur-tut şeýle baha bermek dogry дәл. Birinjiden, şol şahyрlar öz döwrüniň ogly. Olara hem olaryň eserlerine şu günüň дәл-de, ýаşан döwrüniň gözi bilen baha bermeli. Ikinjiden, şahyр islendik çeşmeden peýdalanyp biler. Ýöne edebiýat taryhçysynyň esasy wezipesi onuň ideýа pozisiýасыны dogry seljermekden, şahyryň döredijilikmaksadyny аýан etmekden ybarat. Аýdaly, häzirki hasaba görä, dünýäniň yüz ýigrimiden gowrak şahyр-ýazyjysy Bibliýа-da, Kurana-da giren «Ýusup-Züleyha» sýužetini galam astyna аlypdыр. Olaryň arasyнда dünýä edebiýатыnyňläheňleriniň еңemesi бар. Emma olary dini sýužete yüzlenmekде аýyplap болmasа gerek. Üçünjiden, feodalizm döwründe, diniň agalyk edýän заманында ýаşан Gündogar şahyрlary feodal jemgyýetçilik gurluşyna garşы pikirlerini, өз асылly arzuwlaryны diňe dini «materiallara» даýанyp beýан edip biljekdiler. Bu özboluşly çeperçilik çыkalgasy болup hem hyzmat edipdir. Şonuң üçin, biz F.Engelsiň «... ol döwürде feodalizme garşы her bir göreşi dini örtükleriň астында алып barmaly болupдыр» diýen sözleriňi ýатдан çыкarmaly дәлdiris. Diňe şu nukдаýдан çemeleşсең, geçmiş mirasyň кәnir «dini» eserlerine hakyky hem dogry baha берip болýар.

Türkmen edebiyaty öwreniş ylmy Andalybyň «Sagdy-Wakgas» poemasyňa hem ýokarky ýaly baha berip geldi. Ol hakda agzalmasa kem görülmedi. Emma şahyryň bu poemasy meşhur gündogarşynas A.Wamberinýň hem ünsüni çekipdir. Ol 1867-nji ýylda poemany ýanynyň nemes dilindäki terjimesi bilen Leýpsigde neşir etdiripdir. Akademik I.Kraçkowskiň barlaglaryna görä, poemanyň esasy gahrymany Sagdy-Wakgas taryhy şahs bolupdyr. Ol 675-nji ýylda ýogalan arap serkerdesi ekeni. Kem-kemden onuňady sahylygyň, jomartlygyň simwolyna öwrülipdir. Hatda Sagdy-Wakgasyň obrazy oguznama sýužetine-de aralaşypdyr. Belki, Andalybyň mundan habary bolyp, «Oguznama» poemasyny işlän döwründe Sagdy-Wakgas hakynda hem ýörite eser ýazmak päline münen bolmagy-da ähtimal. Poemanyň sýužeti çylşyrymly däl. Onda kiçijik hekaýat beýan edilipdir. Esere Muhammet, Aly, Patma ýaly diniň keramatlylarynyň obrazy girizilen bolsa-da, şahyr ähli çeperçilik nazaryny Sagdy-Wakgasa gönükdiripdir: Bir gün Muhammet metjidiň önünde wagyz-nesihat edip otyrsa, garrylar ondan iň sahy adamyňkimdigini soraýar. Muhammet iň sahy adamyň Sagdy-Wakgasdygyny aýdýar. Muňa Alynyň gahary gelýär. Muhammediň öz adyny tutman, Sagdy-Wakgasa iň sahy adam diýlip baha bermegine bolmajysyny bolup, gaharlanyp öýüne gaýdýar. Adamsynyň keýpsiz hem gaharlydygyny gören Patma munuň sebäbini soraýar. Aly bolan wakany gürrüň berýär. Soň är-aýal oturyp, Sagdy-Wakgasy kyn güne salmagyň, ony masgara etmegiň planyny biçýär. Olar hyzmatkär Gambary çagyryp, gedaý eşigini geýmegi, Sagdy-Wakgasyň öýüne barmagy, ol dür, göwher berse-de alman, özüniň agyr derde uçrandygyny, derdiniň dermanynyň hem diňe Sagdy-Wakgasyň oglunyň ganydygyny aýtmagy buýurýar. Olar Sagdy-Wakgas ogluny öldürip bilmez, şu waka bilen hem onuň sahylygy hakyndaky düşüňjäni ýalana çykararys diýip pikir edýär. Emma ýagdaý tersine bolup çykýar. Atasynyň iki oduň arasynda elewräp oturşyny gören ogly ahwalyň magadyna ýetip, oňa «Biziň ýaly ogul ýene dörär, eger dilegçi gedaýa gerek bolsa, öldür meni» diýýär. Oglany öldürýärler. Dogry, mundan soň şahyr fantastika ýüz urupdyr. Eseriň ahyrynda hakyň gudraty bilen oglan täzedan direlýär. Görşümüz ýaly, şahyr bu ýerde Sagdy-Wakgasyň sahylygyny,

adamkärçiligini belende götermek üçin halkyň keramatly hasaplap ýören Alysny hem aýap goýmandyr. Ony görüp, şöhratparaz edip görkezipdir. Aly özüniň şu gylyklary bilen Sagdy-Wakgasyň oglunyň nähak ganyna galýar. Andalyp Sagdy-Wakgasyň obrazy arkaly sahylyk, myhmansöýerlik, gapyňdan gelen her bir myhmanyň göwnüni tapmak ýaly asylly ideýany öňe sürüpdür. Onuň eseriniň gymmaty hem şunda. Baryp X asyrda oguzlaryň arasyna syýahata gelen arap taryhçysy. Ibn Fadlan oguzlaryň myhmansöýerligi, olaryň gapylaryndan, baran nätanyş, hatda başga dinli adamlar bilen iň soňky lukmasyna çenli paýlaşýandygy barada gürrüň beripdir. Andalybyň bu poemasynda hem onuň halkymyzyň ata-baba gelýän şeýle asylly däbini Sagdy-Wakgasyň obrazynyň üsti bilen öz döwrüniň şertlerine laýyklaşdyryp beýan edendigini görse bolýar. Galyberse-de, şahyryň bu poemasy hakynda türkmen edebiýatçylarynyň arasynda ilki bolup pikir ýöreden T.Nepesow poemanyň waka, ýer, adamlar babatda şahyryň ýaşan döwrüne has ýakyndygyny seljeripdi. Bellemeli tarapy, onuň beýleki poemalarynda hem şu ýagdaý aýdyň duýulýar. Ýeri gelende aýtsak, Andalybyň «Sagdy-Wakgasyna» Alynyň atbakary Gambaryň obrazy, hem girizilipdir. Wakalaryň merkezinde onuň hereketleri durýar. Biziň pikirimizçe, şahyr muny ýöne, ýere etmändir. Sebäbi, soňky döwür türkmentsaz medeniýetinde ol keramatly şahsa öwrülipdir. Rowaýatlara görä, türkmen sazynyň piri Gambar, halk arasynda aýdylşyna görä, Babagambar bolanmyş. Aslynda türkmen dutaryny hem Babagambar ýasanmyş. Gambaryň obrazynyň türkmen saz folklorynda şeýle ýörgünli bolmagynyň, sebäbini seljermek bolsa başga bir ýöriteleýin barlagy talap edýär.

Andalybyň edebiýatçy A.Mülkamanow tarapyndan täzelikde tapylan «Kyssaýy-Ferun» poemasynda bolsa gadymy Müsür ferunlarynyň-faraonlarynyň zamanyndan söz açylýar. Has dogrusy, ol ýehudy pygamberi Musanyň (Moiseýiň) dogluşy hakynda. Poemanyň gysgaça mazmuny şeýle: faraonlaryň biri bir gün düýşünde bir ýaldyrap duran ýyldyz görýär. Ol düýşüni ýamana ýorup, wezir-wekillerini çagyryp, geňeş salýar. Olar hökümdara düýşüni müneçjimlere. ýordurmagy maslahat berýär. Müneçjimler çekine-çekine «Plan aýda, plan günde- ýehudylardan bir çaga dünýä

inip, ol siziň duşmanyňyz bolýar, siziň ölümiňiz onuň elinden» diýýär. Şondan soň faraon şu günden beýläk ýewreý aýallaryndan dünýä injek oglanlaryň birini hem goýman öldürmegi buýurýar. Onuň buýrugy berjaý hem edilip başlanýar. Şol wagtlar faraonyň ýakyn adamlarynyň biri Ymranyň aýaly hem hamyla ekeni. Eger ogul dogursa, öldürmek üçin onuň yzyna-da ýasawul salynýar. Aý-gün ötüp, ol aýal gyza-da, oglaka-da meňzemeýän bir üýtgeşik çaga dogurýar. Ýasawullar onuň gyzlygyny, oglanlygyny saýgaryp bilmän gaýdýa. Ene ilki balasyny tamdyrda gizleýär. Soň Jebraýyl perişdäniň maslahaty bilen bir sandyk ýasap, çagany Nil derýasynda akdyryp goýberýär. Perzendinden jyda düşen ene öz gyzy Mereme akyp barýan sandygyň gapdaly bilen kenardan ýöräp gitmegi buýurýar. Merem sandyk bilen gapdallap ugraýar. Şol wagt faraon Niliň gyrasyndaky köşgünde aýaly bilen derýa seredip oturan ekeni. Olaryň akyp gelýän sandyga gözi düşýär. Faraon şol sandygy tutup almagy buýurýar. Onuň içinden näme çyksa aýalyňa bagyşlajakdygyny aýdýar. Sandygyň içinden gözel bir oglanjyk çykýar. Faraonyň perzendi ýok ekeni. Aýaly çagany ogullyga almagy karar edýär. Bada-bat çagany emdirmäge hem ony terbiýelemäge eneke gözläp başlaýar. Emma çaga sürlüp getirilen emzikli aýallaryňhiç biriniň hem emmesini almaýar. Sandygyň gapdaly bilen ylgap gelen Merem bu ýagdaýy synlap durýar. Ol Faraonyň aýalyňa baryp öz ejesiniň hem emziklidigini aýdýar. Çaganyň hakyky enesini getirýärler. Çaga öz öwrendikli emmesini alýar. Faraonyň aýaly çaga bu aýaly, has takygy onuň öz hakyky enesiniň eneke edip belläp, ony köşkde terbiýeläp başlaýar. Musa kemala gelip, hakykatdanda faraonyň başyna ýetýär. Onuň ýurduna eýe bolýar. Poema şunuň bilen hem tamam bolýar.

Bibliýanyň rowaýatlarynyň taryhy esaslaryny öwrenip saldamly iş ýazan polýak alymy hem ýazyjysy Z.Kosidowskiniň barlaglarynyň görkezişine görä Andalybyň bu poemasynda beýan edilen rowaýatyň taryh bilen ilteşigi bar ekeni. Andalyp özünden öňki arap-pars, türk dilli edebiýatda onçakly ýörgünli bolup bilmedik bu rowaýatyň esasy özenini alyp ony türkmen ertekiçilik däpleri boýunça işläpdir. Türkmen ertekilerinde hökümdaryň özüniň geljekki duşmanyny düýşünde

görmegi, ol kemala gelmäňkä ýok etmek, öldürmek üçin elinde baryny etmegi, emma ahyr soňunda ertekiniň baş gahrymanynyň şol hökümdary ýa-da patyşany öldürip, onuň tagtyna eýe bolmagy hem ýurdy akyly, adalatly edara edip başlamagy ýaly sýužet ýörgünli bolupdyr. Hatda Magrupynyň «Ýusup-Ahmet» dessany hem şu sýužet esasynda döredilipdir. Andalyp hem öz poemasynda şol sýužetipeýdalanmagy makul görüpdir. Poemanyň galan ýerleri bolsa tas taryhda bolşy ýaly beýan edilipdir. Hakykat şeýle bolupdyr: Müsür faraonlarynyň biriöz raýatlygynda ýewreýleriň köpelip barýanlygyndan, olaryn erkek adamlarynyň fiziki taýdan güýçli hem çydamlylygyndan, akyldy hem zähmetsöýerliginden howatyr edip, öz ýanyndan ýewreýleriň tohumyny tüketmeli diýen karara gelýär. Munuň üçin örän wagşyçylykly çäräni oýlap tapýar. Jellatlara mundan beýläk dünýä inen ýewreý oglanlaryny Nil derýasyna gark edip öldürmäge buýruk berýär. Onuň buýrugy berjaý edilip başlanýar. Şol wagt ýewreýleriň Lewiýa taýpasyndan bolan bir adamyň iki gyzdan soň, ogly bolýar. Çaganyň Enesi perzendini jellatlardan sag-aman sypdymagy hem ony üç aýlap gizläp saklamagy başarýar. Şol wagtyň içinde hem çaganyň diri galmagynyň çäresini gözleýär. Ahyr ony tapýaram. Görüp otursa, faraonyň halk arasynda ýukaýürekliligi üçin hormatlanýan gyzy günüň belli bir wagtynda Niliň bir güzerinde suwa düşýän ekeni. Ene şu ýagdaýdan peýdalanmagy ýüregine düwýär. Ol bir berk sebede çagasyny salyp, ony faraonyň gyzynyň suwa düşýän ýerinden golaý bir ýerden gyra bilen akdyryp goýberýär. Uly gyzy Mereme hem sebet tä suwa düşýän gyzyň ýanyna barýança oňa berk gözegçilik etmegi tabşyrýar. Ýagdaý enäniň garaşsyndan hem gowy bolup çykýar. Faraonyň gyzy içi çagaly sebedi tutup alýar. Çagany köşge getirip, oňa hosarlyk edýär. Çaga Musa diýen ady dakýar. Şeýdip Musa ölümden halas edilýär hem Faraonyň köşgünde terbiýelenip kemala gelýär. Andalyp bu gadymy wakany galam astyna alyp Musa pygamberiň dogluşyny dabaralandyrmak islemändir. Ol bu rowaýatyň üsti bilen Haýry hatyralap, Şeri ýazgarmagy maksat edinipdir. Wagşyçylygyň, zalymlygyň hiç bir hökümdary hem gowulygyň üstünden eltmeýänligi, şahyryň bu sözleri bilen aýtsaň, «ýaman işden ýamanyň uýada galýanlygy», ine, eseriň

esasy ideýasy. Şeýle ideýa bolsa şahyryň döwri üçin örän zerur bolupdyr.

Andalybyň ähli poemalaryna häsiýetli bolan bir ýagdaý bar. Ol hem şol poemalaryň didaktiki häsiýetliligi. Olaryň içinden gumanizme ýugrulan öwüt-ündewçilik ruh, ýagşyny taryplap, ýamany ýazgarmak ideýasy gyzyň eriş bolup geçýär. Başga hili sözler bilen aýt.saň, şahyr taryhy temadan ýazan ähli poemalaryny terbiýeçilik maksadyna gönükdiripdir. Özi-de onuň şol terbiýeçilik ideýalary şahyryň beýan edýän wakalaryndan, saýlap alan detallaryndan syzylyp çykýar. Iň bolmanda şahyr öz öwüt-ündewlerini gahrymanlarynyň agzyna salyp berýär. Mysal üçin, «Oguznama» poemasyndaky Oguz hakyň pent-nesihatlaryny beýan edýän bölüm. Şu ýerde şeýle bir fakty ýatlasymyz gelýär. Epiki poemanyň uly ussady, beýik Azerbaýjan şahyry Hakany «Tühfedil-Yrakeýin» poemasynda «Hemme terbiýeçiniň şahyr bolmagy hökman däl, emma hemme şahyryň terbiýeçi bolmagy hökman» diýen ajaýyp pikir aýdypdyr. Andalyp bolsa bu pikiri iş ýüzünde, öz poemalarynda subut etmegiň hötdesinden gelipdir.

1989 ý.

Ahmet BEKMYRADOW. Edebiýaty öwreniş